

ماهنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی^۱

سال سیزدهم - شماره هشتم - آبان ۱۳۹۹ - شماره پیاپی ۵۴

بررسی سبکی نسخه خطی «غرائب الاسرار» اثر «خواندمیر»

(ص ۱۴۴-۱۳۱)

ستوده امامی یگانه^۲، احمد حسنی رنجبر هرمزآبادی^۳ (نویسنده مسئول)،

علی اصغر حلبی^۴

تاریخ دریافت مقاله: مرداد ۹۸ تاریخ پذیرش قطعی مقاله: دی ۹۸

چکیده

«غرائب الاسرار» نوشته غیاث‌الدین خواندمیر نواده دختری میرخواند صاحب کتاب «روضه‌الصفاء» از مورخان و نویسندگان قرن دهم هجری، یعنی اواخر دوره تیموری و اوایل دوره صفوی است، در بیان شگفتیهای ربع مسکون، غرائب بلاد و بحار و انهار و جزایر و مینی است بر عجایب اشکال و اطوار بعضی از آدمیان که نویسنده در آن حکایاتی را بشیوه روایی با رویکردی استنادی نوشته و در اغلب حکایات، مطلب را با ذکر سند روایت کرده است؛ اگرچه متن اصلی غرایب الاسرار بشیوه ساده و مرسل به نگارش درآمده، اما وجود بیش از حد واژگان، ترکیبها و عبارتهای عربی و نیز پیروی از ساختهای زبان عربی در جمله‌سازیه‌ها در مقدمه و برخی موارد، سبک نگارش را مصنوع می‌کند. این ویژگی، در واقع ویژگی سبکی غالب بسیاری از آثار تاریخی و علمی قرنهای دهم هجری است.

در این مقاله کوشیده شده ویژگیهای سبکی خواندمیر در غرائب الاسرار به لحاظ زبانی (صرفی و نحوی)، ادبی و فکری و محتوایی بررسی شود؛ نثر کتاب - جز در مقدمه که به آرایه‌های ادبی آمیخته و همراه با شعر است - نثری نسبتاً ساده است که نویسنده در آن قصد هنروری ندارد، اما در کل کتاب (چه مقدمه و چه متن) استفاده از واژه‌ها و عبارات و ترکیبات عربی بوفور دیده میشود.

کلمات کلیدی: نسخه خطی، خواندمیر، غرائب الاسرار، سبک‌شناسی، دوره تیموری

۱- تمام مجلات علمی پژوهشی کشور از ابتدای سال ۹۸ به دستور وزارت علوم به مجلات علمی تغییر نام داده‌اند.

۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(Sotoodeh.emami.yeganeh@gmail)

۳- استاد زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(ahmad.hasani-ranjbar-hormozabadi@iauctb.ac.ir)

۴- استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(ali.halabi@iauctb.ac.ir)

Stylistic study of the manuscript version of "Gharaeb-o-Alasar" by "Khandamir"

Sotoodeh Emami^۱, Ahmad Hasani Ranjbar Hormozabadi^۲

(Corresponding Author), Ali Halabi^۳

Abstract:

The literary analysis of manuscript Gharayeb-ol-Asrar by Ghyasuddin Khandmir, the grand child of Mirkhand, author of Rawzat-ol-Safa.

He was one of the most famous historians and author of the end of Timurid and beginning of Safavid period. 10th century.

The manuscript is about the odd tales of human begins, happenings, places and natural surroundings i.e., cities, seas, rivers, islands, mountains, springs, water wells and is about behavioral patterns of human nature, super natural creatures, jinns, birds and animals of the colorful world.

Most of the descriptions and tales use actual referrals from other books or documents. According to the index of manuscripts of Islamic republic of Iran's parliament, only 3 copies of the manuscripts exist in Iran, that are mentioned in the essay. No critical or correctional analysis of the book has ever been recovered.

The style of the writing, with the exception of the beginning is refined and pure verse. Although the author has not intended to use artful techniques of writing, the verse is not so easy to understand and in some parts poetry is also used, particularly in the beginning.

The book is dedicated to Moein al Saltaneh Abolnasr Sultan Badiozzaman Mirza by the author.

The main objective of this research is method analysis of literary, lexical, syntactical and philosophical levels of Gharayeb-ol-Asrar.

Keywords: Manuscript, Khandmir, Gharayeb-ol-Asrar, literary and stylistic features, Literary feature

^۱ - PhD student in Persian language and literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Sotoodeh.emami.yeganeh@gmail)

^۲ - Professor of Persian Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (ahmad.hasani-ranjbar-hormozabadi@iauctb.ac.ir)

^۳ - Assistant Professor of Persian Language and Literature, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (ali.halabi@iauctb.ac.ir)

۱- مقدمه

«تصحیح انتقادی کتاب غرایب الاسرار اثر غیاث‌الدین خواندمیر» موضوع رساله دکتری نگارنده و موضوع آن ذکر عجایب طبیعی و انسانی دنیاست؛ عجایی که در همه ادوار تاریخ، ذهن آدمی را به خود مشغول کرده است. این توجه ریشه در حس نوجویی و کنجکاوی و حتی تخیل بشر دارد و ذکر آنها در عین بیان عظمت پروردگار، مردمان را شادمان می‌کند است.

کتبی که در این زمینه نوشته شده و نگارش آنها همچنان ادامه دارد، مؤید همین معناست؛ از جمله عجایی که بعنوان مثال در گرشاسبنامه اسدی طوسی، شاهنامه فردوسی یا داستانهای هزارویک‌شب مسطور است. با توجه به اخباری که امروزه از خلقت موجودات و آدمیان عجیب‌الخلقه به سمع و نظر میرسد، بایسته است که نسبت به این مسئله با تعمقی خاص نگریم؛ شاید حکایات عجایب‌نامه‌ها و کتب قدیم (علیرغم شاخ و برگهایی که به آنها داده شده است) تا حدودی به واقعیت نزدیک بوده باشد.

کتاب غرایب‌الاسرار نیز یکی از عجایب‌نامه‌های عصر تیموری است که در آن داستانهای حقیقی (که در آن زمان عجیب بوده)، یا اسطوره‌ای و یا متأثر از آداب و رسوم خاص بوده‌اند، بیان شده است. بسیاری از این روایتها از کتابهای تاریخی و علمی پیش از خود نقل شده و مستند به حکایات موجود در منابع دیگر است.

این کتاب دارای نثری روان و تاحدی متمایل به صنعت است. خواندمیر در استعمال صنایع در این اثر بسیار متعادل عمل کرده، و تنها مقدمه را به آرایه‌ها آمیخته و با ذکر القاب و اوصاف تا حدودی به اطناب گراییده است.

۲- کلیات

۲-۱- ضرورت و اهمیت پژوهش

متون کهن گنجینه‌های علمی و فرهنگی هر ملتی محسوب میشوند که مبین تمدن و فرهنگ مردم در ادوار گوناگون هستند و احیا و بررسی آنها میتواند تحولات علمی و زبانی را در مقاطع مختلف در پی داشته‌باشد. اصولاً پیشرفت هر جامعه زمانی رخ میدهد که اندیشمندان با نگاهی به پیشینه تمدن خود و نقد و بررسی آنها نقاط قوت و ضعف را استخراج کرده، راهی برای ترقی جامعه کنونی و آینده ارائه دهند. یکی از جلوه‌های تمدن همانا آثار مکتوب کهن و نسخ خطی است که توسط صاحبان قلم خلق شده، ولی به علل مختلف به فراموشی سپرده شده‌اند. با تصحیح و سنجش این آثار، مراحل تحول زبان، شاخصه‌های سبکی، حتی روند تاریخی بر پژوهشگران آشکار میشود که نهایتاً به پیشرفت جامعه ادبی یاری خواهد رساند.

کتاب غرایب‌الاسرار اثر غیاث‌الدین خواندمیر، مورخ قرن نهم و دهم است که علیرغم شهرت نویسنده از آثار مهجور و مغفول اوست. با توجه به سبک مؤلف و زمان زندگی او (اواخر دوره تیموریان و اوایل دوره صفویان)، این اثر میتواند بعنوان مخزنی غنی از اطلاعات زبانی، اجتماعی و غیره معرفی شود که هنوز بزیور طبع آراسته نشده است. اهمیت این موضوع با توجه به حجم نسخ خطی، نگارنده را بر آن داشت تا این نسخه کهن را از دیدگاه سبک‌شناسی بررسی کند.

۲-۲- پرسشهای پژوهش

در این پژوهش متن اثر بشیوه تحلیلی بررسی و کوشش شده به پرسشهای زیر پاسخ داده شود:

- منابع غیاث‌الدین خواندمیر در بیان حکایات چه کتبی بوده است؟
- ویژگیهای محتوایی و فکری غرایب‌الاسرار چیست؟
- ویژگیهای زبانی و ادبی غرایب‌الاسرار چگونه است؟

۲-۳- پیشینه پژوهش

تصحیح نسخ خطی بیش از نیم قرن است که توسط استادان بزرگ ادب همچون قزوینی، فروزانفر، مینوی و... در ایران صورت میگیرد و در نتیجه همین تلاشهاست که آثار کهن منتشر شده، در دسترس علاقه‌مندان قرار گرفته است. کتاب غرایب‌الاسرار که در خصوص عجایب انسانی و طبیعی تدوین شده، تاکنون تصحیح انتقادی نشده و تصحیح و تحشیه آن با مقابله سه نسخه بصورت کتابخانه‌ای و با فیش‌برداری توسط نگارنده برای نخستین بار صورت گرفته است. با توجه به اینکه این اثر تاکنون مورد پژوهش قرار نگرفته، بنابراین بررسی آن از نظر ویژگیهای سبکی نیز کاملاً تازگی دارد.

۲-۴- روش پژوهش

از دیدگاه هدف، پژوهش بنیادی است و در جمع‌آوری داده‌ها و تحلیل آنها از روش اسنادی یا کتابخانه‌ای و از راه فیش‌برداری از متن نسخه خطی بهره برده شده است. از لحاظ روش، این پژوهش توصیفی-تحلیلی است که با تجزیه و تحلیل محتوایی و فکری اثر انجام شده است. این پژوهش با بررسی سه نسخه موجود از کتاب غرایب‌الاسرار در کتابخانه‌های ایران صورت گرفته است؛ همانطور که پیشتر نیز اشاره شد، این اثر تاکنون بصورت انتقادی تصحیح نشده؛ بنابراین مقاله حاضر، اولین پژوهشی است که در خصوص ویژگیهای سبکی غرایب‌الاسرار انجام شده است.

۳- مبانی پژوهش

نوشتن اولین ابزار یک نویسنده برای شناساندن هویت خویش است. با بررسی سبک شناسی و بیان و زبان نویسنده، میتوان به حساسیتهای و علایق نویسنده پی برد. بررسی نوع

نوشته از نظر زبان و بیان و اندیشه، همچنین بیان هدف نویسنده از نگارش کتاب، ویژگیهای فکری یک اثر را مشخص مینمایند که بازشناسی سبک شخصی نویسنده را از منظر زبانی، ادبی و فکری و محتوایی بدنبال دارد.

۴- خواندمیر

۴-۱- زندگینامه

نسبنامه کامل او خواجه غیاث‌الدین بن همادالدین بن جلال‌الدین بن برهان‌الدین محمد شیرازی است (تاریخ ادبیات در ایران، ج ۴: ۵۴۱؛ کاروان هند، ۳۹۰-۳۸۹). پدرش هماد-الدین وزیر سلطان محمود میرزا، پادشاه ماوراءالنهر و عموی ظهیرالدین بابر بود و وزارت این سلطان در اکثر اوقات به پدر خواندمیر موقوف بود (دانشنامه ادب فارسی، ج ۳: ۳۷۶). «هم در مجالس علیشیر آمده که غیاث‌الدین همادالدین خواندمیر فرزند میرخواند مورخ است و جوانی باصلاحیت» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۱۰۶). «میرعلیشیر در گذشته کتابهای تاریخی را که در کتابخانه شخصی خود داشت، در اختیار او گذاشت. وی بعدها به خدمت بدیع‌الزمان، پسر بزرگتر سلطان حسین درآمد» (ادبیات فارسی برمبنای تألیف استوری، ۵۴۵). خواندمیر هنگام فتنه و شورشهای هرات در سال ۹۳۳ به قندهار رفت و در سال ۹۳۴ آنجا را به قصد هندوستان ترک کرد (چهل مقاله، ۱۶۰-۱۵۹).

«و خواندمیر مورخ کتاب حبیب‌السیر و مولانا شهاب‌الدین معمایی و ابراهیم میرزا قانونی که از هرات آمده، هر یک در فن خود بیهمتا بودند و در آن روز آمده ملازمت کرده، از جمله مقربان گشتند و نوازشها یافتند» (تاریخ فرشته، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۵). در اواخر سال ۹۴۲ همایون پادشاه، برهانپور را مورد تاخت و تاز قرار داد و به مندو بازگشت و در این سفر خواندمیر که همراه او بود، دچار بیماری شد و از جهان رخت بریست و او را طبق وصیتش در جنب مزار نظام‌الدین اولیا در دهلی به خاک سپردند.

۴-۲- آثار

فهرست آثار خواندمیر به قرار زیر است:

- ۱- حبیب‌السیر فی اخبار افرادالبشر: مهمترین و مشهورترین اثر خواندمیر در زمینه تاریخ عمومی از آغاز خلقت تا سال ۹۳۰ ه.ق.
- ۲- خلاصه الاخبار فی بیان احوال الاخیار: این کتاب نیز تاریخ عمومی است، ولی بصورت مختصر و حاوی تاریخ از آغاز خلقت تا سال ۹۰۵ ه.ق.
- ۳- دستورالوزراء: شامل شرح احوال چند تن از وزرای پیش از اسلام و وزرای دوره اسلامی.
- ۴- مآثرالملوک: این کتاب شامل کلام پادشاهان و پیشوایان دین و حکیمان است.
- ۵- نامه نامی: مجموعه‌ای از منشآت دیوانی خواندمیر است.
- ۶- آثارالملوک والانبیاء: خلاصه‌ای از حبیب‌السیر که در سال ۹۳۱ ه.ق به پایان رسیده است.

۷- همایون‌نامه (قانون همایونی): گزارشی کوتاه از آداب‌ورسوم دربار همایون که تحت تأثیر نجوم بوده و همچنین در مناقب همایون پادشاه در سال ۹۳۱ ه.ق در هند نوشته شده (تاریخ ادبیات در ایران، ج ۴: ۵۴۵).

۸- جلد هفتم روضه‌الصفاء: میرخواند، نیای مادری خواندمیر، در پی یک بیماری سخت نتوانست جلد هفتم از کتاب خود را پایان دهد که نوه او این اثر را به پایان برد.

۹- مکارم‌الاخلاق: شرح احوال و آثار امیرعلیشیر نوایی.

۱۰- منتخب تاریخ و صفات که متأسفانه در دست نیست، ولی مؤلف در حبیب‌السیر به تألیف آن اشاره کرده است.

۱۱- اخبارالاخپار

۱۲- غرایبالاسرار

۴-۳- معرفی نسخه‌های خطی غرائب‌الاسرار

سه نسخه از کتاب غرائب‌الاسرار در ایران موجود است که تاکنون هیچیک تصحیح انتقادی نشده است که در این مقاله بطور موجز به آنها اشاره خواهد شد:

۱- نسخه شماره ۸۵۴ متعلق به دایره‌المعارف بزرگ اسلامی شامل ۸۴ برگ که در سال ۱۰۱۹ ه.ق بخط نستعلیق نوشته شده و اقدم نسخ موجود این اثر در ایران است.

۲- نسخه شماره ۸۹۴۴/۲۰ موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی که در تاریخ ۱۰۷۷ ه.ق نوشته شده است.

۳- نسخه سوم فایل هجدهم از مجموعه‌ای است خطی به نام انیس‌العشاق بشماره ۳۰۳۴/۱۰ موجود در دانشگاه تهران که تاریخ کتابت آن مشخص نیست و متن کتاب هم ناقص است. متن هر سه نسخه علیرغم افتادگیها و نواقص و بعضاً جابجایی برخی از کلمات، همانند هم است. به همین دلیل مبنای کار در این مقاله درخصوص شواهد و مثالها نسخه اقدم، یعنی نسخه دایره‌المعارف، خواهد بود.

۵- بررسی سبک‌شناسی غرائب‌الاسرار

کتاب غرایبالاسرار، مانند اکثر آثار قدمای ما، بلحاظ سبکی دو بخش دارد: دیباچه یا مقدمه و متن اصلی، در مقدمه کتاب که پیشانی کتاب است، نویسنده میکوشد با زبان هنرنمایی کند. در مقدمه غرایبالاسرار نیز با وفور کاربرد واژه‌ها و عبارات عربی (عربی‌گرایی نشانه سخنوری بوه است)، و نیز کاربرد اضافات پی در پی (تتابع اضافات)، استفاده از شعر، کاربرد سجع و جناس، مبالغه، کاربرد مترادفات و اطناب، و کاربرد جملات دعایی عربی مواجه هستیم.

با این حال بمحض اینکه نویسنده از مقدمه فارغ میشود و به متن اصلی کتاب میپردازد، زبان موجز و رساست و نشانی از کاربرد آرایه‌های ادبی یا پیچیدگیهای زبانی نیست، الا اینکه همچنان وجود واژگان عربی بوفور مشاهده میشود. زبان در این بخش ساده و روان است.

۵-۱- از دیدگاه زبانی

نفوذ ساختار و واژگان زبان عربی در بیشتر آثار این دوره بچشم میخورد و کتاب غرایب- الاسرار نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ بگونه‌ای که در بیشتر بخشهای کتاب نفوذ زبان عربی را هم در ساحت واژگان و ترکیبات و هم در ساختهای زبانی شاهد هستیم؛ بنابراین بارزترین مختصه زبانی این اثر کثرت استعمال واژه‌ها و ترکیبات و اصطلاحات عربی و آیات قرآن، همچنین استفاده از شعر است.

از نظر ویژگیهای زبانی این اثر ویژگیهای کلی زبانی آثار دوره تیموری را دارد.

۵-۱-۱- ویژگیهای صرفی

برخی از مهمترین ویژگیهای صرفی غرایب الاسرار به قرار زیر است:

الف) کاربرد واژگان و مفردات، جملات، عبارات، ترکیبات، اسماء، مصادر، صفت تفضیلی و ذکر تاریخ به عربی:

مکتوب، مقتول، مکشوف، معمر، فارس، عاطل، خائن، احقر، افقر، احیاناً، تخمیناً، سابقاً هرگاه زنگیان با اعدا محاربه نمایند، هر که در معرکه کشته شود، بردارند و گوشتش را بخورند (ب ۵، ۱).

بواسطه عدل سلاطین و امانت عمال، بزرگی حبوبات بدین مرتبه میبوده (ب ۵، ۲).
نباتات نفعه دارد (ب ۸، ۱).

در سنه ست و اربعین منصور از مدینه هاشمیه بدانجا نقل فرمود (ب ۳۸، ۱)
تا غایت که تاریخ هجری به سنه ثلاث و ثلاثین و تسعمائه رسیده آن بلدة فاخره بدستور سوابق ایام معمر و آبادان نشد (ب ۳۱، ۲).

ان شاء الله تعالی (ب ۴۵، ۲)، العلم عند الله المجید (ب ۷۵، ۱)

غرایب آثار، فایض البرکات، فی الجملة، فی المثل

و تجار از آنجا نمک به بلاد السودان برند (ب ۵، ۲)

در آن صحاری و بلدان گل و ریحان بشکفد (ب ۳، ۲)

و نهار اطول بلغار بیست ساعت است و شب اقصر آن دیار چهار ساعت (ب ۴۲، ۲)

(ب) مطابقت صفت و موصوف در تأنیث

بلده فاخره، ازمنه سابقه، بلدة شریفه، قاهره مغربه، ابنیه عجیبه، عادات غریبه

(ج) کاربرد فراوان وجه وصفی

جنیان به آسمان رفته، خبر سمع مینموده‌اند (ب ۶۹، ۲).

د) کاربرد فعل در وجه مصدری

فیل و کرگدن با یاجوج و ماجوج مقاومت نتوانند کرد (ب ۶۹، ۱).

ه) کاربرد فعل مجازی

افعالی مانند «نمودن» و «گردیدن» و... درمعنای مجازی بمنظور جلوگیری از تکرار افعال _ که توسط نصرالله منشی در کلیله‌ودمنه آغاز شده بود و تا امروز نیز رواج دارد (سبکشناسی، ج ۲، ۲۸۹) _ در این اثر فراوان است. برای نمونه:

جنیان به آسمان رفته، خیر سمع مینموده‌اند (ب ۶۹، ۲).

و) کاربرد تایی

بانیه آن بلده دختر روم بن یقن بن سام بن نوح (ع) بوده (ب ۲۰، ۱).

ز) کاربرد نشانه جمع مؤنث سالم «ات» برای کلمه فارسی

معموری آن سرمنزله و کثرت باغات و بساتینش در ازمنه سابقه به مرتبه‌ای بود که سبب غرور فرعون شده (ب ۱۷، ۱).

از گرمسیرات نزدیک نقل میکنند (ب ۲۷، ۲).

ح) حذف «را» نشانه مفعول

و فیلان کوه نهاد، حاضر سازند (ب ۱۴، ۱).

ط) کاربرد دو حرف اضافه برای متمم (متمم تأکیدی)

بحدود مصر در، مرغزاری است (ب ۵۱، ۱).

ی) کاربرد «بد» که شکل قدیمی «به» حرف اضافه است (چهاراستاد، ۱۳۷۱: ۲۱).

بدانجا، بدو، بدیشان

ک) کاربرد «نه» بصورت اشباع شده

در این بحیره آب هست یا نی؟ (ب ۶۷، ۱).

ل) استفاده از «ذال» فارسی

و آن عبارت از گنذهای بزرگی است که حکمای سلف ساخته‌اند (ب ۱۷، ۲).

م) استفاده از ضمیر «وی» و «او» برای شهر و حیوان و نیز بیجان:

چون شاخش شکافند، اندرون وی منقش باشد (ب ۷۸، ۱).

چون فیل از آن آب بیاشامد، مست گردد و زنگیان او را گرفته، بکشند (ب ۵، ۱).

مدینه در قدیم‌الایام نامش یثرب بود و آن حضرت (ع) او را مدینه منوره مطهره گفته (ب ۸،

۲).

۵-۱-۲- ویژگیهای نحوی

مهمترین ویژگیهای نحوی غرایب‌الاسرار نیز به قرار زیر است:

الف) ذکر توصیفات پی در پی

غبار توتیانثارش سرمه دیده روشن افلاک و زلال حیاض کوثرمثالش، آبروی ساکنان خطه خاک (ب ۳۰، ۱).

(ب) ذکر جمله‌های معترضه دعایی و توضیحی و تبیینی

از خضر، علی نبینا و علیه الصلوه والسلام، مروی است که زمین هرات دریایی از خار بود (ب ۲۸، ۲).

ایزد سبحانه و تعالی مرغی را، گویند هدهد بود، امر کرد که به الماس آن سنگ را سوراخ ساخت (ب ۶۸، ۲).

ج) آوردن القاب و تعارفات

این بلده جنت‌صفت در زمان فرخنده‌نشان خاقان سعید، شاهرخ‌میرزا به کمال معموری و آبادانی رسیده (ب ۳۰، ۲).

د) آوردن مترادفات

تمامی فضای بیابان و صحراء، باغ و بستان و خطیره و گلستان شده بود (ب ۳۱، ۱).

ه) حذف فعل به قرینه لفظی و معنوی

تمامی زمین آن موضع شوره‌زار باشد و آب آن شیرین و خوشگوار (باشد) (ب ۵، ۲).

سواد روشنش از روضه ارم، دلگشای تر (است) و شمال گلشنش از فوایح مشک ختایی، عطرآسای تر (است) (ب ۳۰، ۲).

(و) ایجاد فاصله میان اجزای فعل مرکب

هرچند اسب، میل بیرون آمدن کند، او را نگذارند (ب ۷، ۱).

۵-۲- از دیدگاه ادبی

در سطح ادبی، تنها در مقدمه کتاب نویسنده با آوردن جلوه‌هایی از فنون بلاغی (سجع، جناس، اقتباس، تضمین به اشعار، تشبیه، استعاره، اغراق، تتابع اضافات) اثر خود را زینت بخشیده است. نثر متن این کتاب همانطور که پیشتر هم اشاره شد، نثری خبری و بنابراین نسبتاً ساده و سراسر است و غیر ادبی است. فقط در مقدمه آن، و در مدح برخی از اشخاص و ادای القاب و عناوین آرایه‌های ادبی را میتوان مشاهده کرد.

از این جهت در صفحات آغازین کتاب یعنی مقدمه، بیشترین صنعتی که به چشم میخورد، اضافات تشبیهی، جناس، سجع و تتابع اضافات است:

الف) بیان:

تشبیه و استعاره:

آفتاب طلعت همایونش ضیابخش ریاض پادشاهی است و ظلال دولت روزافزونش محلّ

آرامش طوایف رعیت و سپاهی فرق فرقدسایش شایسته افسر کیانی و ذات عزت افزایش
زیبنده تخت خسروانی از رشحات سحاب عدلش چمن مملکت ناصر و بارور و از قطرات غمام
بدلش نهال آمال اهل فضل و کمال مثمر و سابه گستر مرآت طبع لطیفش عکس پذیر صور
خیرخواهی و مصباح رای منیرش مظهر انوار عنایات پادشاهی (ب، ۱ و ۲).
انوار عنایت لایزال... بر وجنات احوال این شکسته بال تابد (ب ۲، ۱).

(ب) بدیع:

سجع و جناس:

به حسب مقتضیات دوران بنده فقیر و ذره حقیر خواندمیر رب یسیر علیه کل عسیر
از وطن **مألوف** و مسکن **معروف** یعنی دارالسلطنت **هرات** حمیت عن **الافات** به سلوک
طریق مسافرت اختیار نموده و به صوب **بلده فاخره قندهار** صانها الله عن تعرض **الاشرار**
منازل و مراحل پیموده به **آستان سلطنت آشیان** عالی مکان رسید.
جوان بخت **نیر تدبیر** فریدون فر **سکندر سریر** (ب ۲، ۱).
نور **حدقه** صاحبقرانی و نور **حدیقه** کشورستانی (ب ۲، ۱).

تتابع اضافات:

مظهر اسرار **غرائب** نضارت **چمن فضیلت** افراد انسانی و طراوت **گلشن بلاغت** ناظمان
مناظم سخنرانی اثری از **نفحه عاطفت رفیع** مقداری است.
به مقتضای **فحوای ابداع** نوادر کون و فساد به طفیل وجود **فايض البرکات** اوست و اختراع
بدایع **جهان عالی بنیاد** جهت ظهور **انوار ذات غرایب** آثار او رباعی.
واقفان **حقایق کارخانه آفرینش** و عارفان **دقایق صحایف دانش** و بینش

اغراق:

[یعنی خسرو مؤید] **کامکار نقاوه** دودمان **خواقین** گردون **اقتدار** جوان بخت **نیر تدبیر**
فریدون فر **سکندر سریر** نور **حدقه** صاحبقرانی نور **حدیقه** کشورستانی **فارس میدان** تهور **آفتاب**
آسمان **تفاخر معین السلطنه ذوالخلافه ابوالمظفر سلطان** [بدیع الزمان **میرزا**] **بلغه الله** تعالی
الی مراتب **آبائه الکرام** و **خلد ملکه** الی **قیام الساعه** علی حسب المرام.

تضاد و تناسب و مراعات نظیر:

خط استوا خطی است که حکما در سطح **معدل النهار** محاذی روی زمین از **مشرق** تا به
مغرب اختیار کرده اند و هر منزلی که بر این خط بود **شب و روز** در آنجا **پیوسته** مساوی بود و در سالی **هشت**
فصل در این مواضع **وقوع** یابد دو **بهار** و دو **تابستان** و دو **زمستان** و دو **تیره** ماه و دو **زمستان** و در اکثر اوقات
و اوآن در آن **صحاری و بلدان گل و ریحان** بشکفد.
خود را **دزهوار** **منظور** **نظر خورشید** آثار این خسرو عالی تبار گرداند (ب ۲، ۲).

انوار عنایت لایزال از مطلع اقبال طلوع نموده (ب ۳، ۲).

تلمیح به آیات و تضمین به شعر:

اطراف بساتین طربناکش حاکی «جنات تجری تحتها الانهار» (ب ۳۰، ۱).

غیر از مقدمه در برخی از حکایات این اثر نیز، ابیاتی با نثر توأم شده. بعنوان مثال:

ای بر همه خلق سایه گستر کرمست	کونین نواله خوار خوان نعمت
انسان و ملک داخل خیل و حشمت	ملک دو جهان طفیل خاک قدمت

(ب ۱، ۲)

دیگر:

الهی تا بود خور شید تابان	ز مشرق جانب مغرب شتابان
جهان از نور عدلش باد روشن	ز فیض رأفتش عالم چو گلشن
ظلال دولتش تابنده بادا	فلک پیوسته او را بنده بادا

(ب ۲، ۲)

اطناب:

در مقدمه و بعضاً در شرح برخی از اشخاص و اماکن با استفاده از القاب و توصیف، جمله‌ها بسیار طولانی و دارای اطناب است. او مانند «میرخواند» در استعمال صنایع، حد اعتدال را در نظر داشته، ولی در مقدمه به اطناب تمایل دارد (تاریخ ادبیات در ایران، ج ۴، ۵۴۵).

۵-۳- از دیدگاه فکری و محتوایی

۱. موضوع:

از منظر موضوع در کتاب غرایب الاسرار عجایب جهان براساس هفت اقلیم ذکر و پس از آن فصولی در خصوص جنیان، آدمیان و حیوانات غریب و عجیب الخلقه، همچنین چشمه‌ها و چاهها و دریاها و رودها و... شرح شده است؛

از آنجا که بخش اعظمی از کتاب در خصوص اقلیمها و حدود جغرافی سرزمینها و آب و هوا و اقلیم آنهاست و سپس معرفی راهها، رودها، دریاها، جزایر و چاهها، در وهله نخست، یک کتاب جغرافیایی و اقلیم‌شناسی به‌شمار می‌آید.

در هر بخش، روایتها و قصه‌های واقعی یا افسانه‌ای از مردم سرزمینها و شیوه زندگی‌شان آمده است. اشاره به خوراکیها و قوت غالب مردم، اشاره به بازرگانی و دادوستد و معیشت آنها، رنگ چهره مردم، محصولات، آداب و رسوم خاص سکنه هر ناحیه و... از موضوعات متنوع کتاب هستند.

برخی از اطلاعاتی که بعنوان عجایب سرزمینها یا عامل شگفتی و خرق عادت آمده، روند عادی زندگی مردم هر ناحیه بوده است و یا حاوی مطالبی علمی است؛ بنابراین بخشهایی از غرایب الاسرار، شرح اطلاعات زندگی مردم سایر سرزمینهاست و از آنجا که به دیده خود

مؤلف نرسیده و احتمالاً شنیده یا خواننده‌های اوست، گاه با اغراق همراه است. بخش دیگر روایت‌هایی افسانه‌ای دربارهٔ سرزمین‌ها و مردم آن ناحیه و شیوهٔ زیست آنهاست که با اغراق و تخیل همراه است.

۲. هدف:

به تصریح نویسنده در مقدمهٔ کتاب، هدف از نوشتن عجایی که در متن اثر مذکور است، علاوه بر ذکر عظمت خداوند، برای تقرب به معین‌السلطنه بدیع‌الزمان میرزا بوده، در زمانی که نویسنده از موطن خود، هرات، مسافرت نموده، به قندهار رسیده بود:

«در این اوقات و اوان که بحسب مقتضیات دوران، بندهٔ فقیر و ذرهٔ حقیر، خواندمیر... از وطن مألوف و مسکن معروف یعنی دارالسلطنت هرات... طریق مسافرت اختیار نموده و به صوب بلدهٔ فاخره قندهار... منازل و مراحل پیموده، به آستان سلطنت‌آشیان عالی‌مکانی رسید که... فارس میدان تهور، آفتاب آسمان تفاخر، معین‌السلطنه ذوالخلافه ابوالمظفر سلطان بدیع‌الزمان میرزا... این هوس در سر و این آرزو بخاطر انور پیدا شد که بوسیلهٔ رساله، خود را ذره‌وار منظور نظر خورشید آثار عالی‌تبار گرداند» (ب ۱ الی ۳). وی عجایب و غرایبی را که خوانده یا شنیده بود، باز هم به تصریح خود در مقدمهٔ «غرائب‌الاسرار» نامید. اما امروزه این کتابها برای ما بلحاظ تاریخی بسیار حایز اهمیت هستند.

۳. منابع:

بسیاری از این اطلاعات رونویسی از کتابهای پیشین به‌نظر میرسد، همانگونه که بعداً فزونی استرآبادی نیز در اثرش، بحیره، از این کتاب سود جسته است.

بیشتر حکایات و روایات این اثر مستند به کتب دیگر است. بیشترین ارجاعات به کتاب عجایب‌البلدان ذکریا بن محمد بن محمود قزوینی است. سایر کتابهایی که خواندمیر از آنها در غرایب‌الاسرار نام برده، بترتیب ذیل است:

صحاح از جوهری، تحفه‌الغرایب، مطلع‌السعدین از کمال‌الدین عبدالرزاق، ظفرنامه از شرف‌الدین علی یزدی، نزهةالقلوب از حمدالله مستوفی، تقویم‌البلدان، تاریخ گزیده از حمدالله مستوفی، مسالک‌الممالک، عجایب‌المخلوقات، کتاب عزیزی، نهایت‌الادراک، عجایب‌البحار، اسنادالعجایب، جامع‌الحکایات، جهان‌نامه، روضه‌الاحباب، تفسیر کازر (شیخ سعید کازرونی)، روضه‌الصفاء، متون‌الخبار، تاریخ احمد بن اعثم کوفی، رسالهٔ صیدیه، مرآت‌الجنان.

۶- نتیجه‌گیری

۱. کتاب «غرائب‌الاسرار» تألیف غیاث‌الدین خواندمیر از مورخان مشهور اواخر دورهٔ تیموری و اوایل دورهٔ صفوی است، درخصوص ذکر غرائب و عجایی که بسیاری از آنها منقول از کتب دیگر است و البته با ذکر سند.

۲. از کتاب اخیر سه نسخه در ایران موجود است که تاکنون بر روی هیچ‌یک از آنها تصحیح انتقادی انجام نشده است.

۳. در این مقاله ویژگی‌های این اثر از دیدگاه زبانی، ادبی، فکری بررسی شد که مروری بر آنها نشان می‌دهد که نثر کتاب خصوصیات اواخر دوره تیموری و اوایل دوره صفوی را داراست؛ خصوصیتی همچون استفاده از مفردات و ترکیبات و عبارات عربی، درآمیختگی نظم با نثر (تنها در مقدمه و محدود در متن)، کاربرد وجه وصفی، جمع بستن کلمات فارسی با «ات»، مطابقت صفت و موصوف، اطناب و جمله‌های طولانی.

۴. موضوع کتاب غرائب الاسرار گزارشی در بیان عجایب طبیعی و انسانی است که مؤلف آن را براساس هفت اقلیم مرتب کرده است؛ سپس سرفصلهایی در خصوص چاهها، نهرها، رودها، دریاچه‌ها، دریاها، کوهها و جنیان، آدمیان و حیوانات عجیب و غریب آورده است.

۵. مطالب کتاب شبیه مطالب روضه‌الصفاست. در خاتمه کتاب حبیب‌السیر نیز مطالب غریب-الاسرار آمده است. این کتاب پیش از حبیب‌السیر نوشته شده، زیرا این مطالب در کتاب حبیب‌السیر با تفصیل بیشتری آمده است.

۶. سبک انشای نویسنده شیوه منشیانۀ معمول قرن نهم و دهم هجری قمری است و بلحاظ زبانی، این کتاب ویژگی‌های نثر دوره تیموری را دارد، اما نویسنده از لغات ترکی که در این دوره رایج است، بسیار محدود استفاده کرده؛ هرچقدر لغات ترکی و مغولی در این اثر کم است، لغات عربی بوفور دیده میشود. بجای کاربرد واژگان و ترکیبات فارسی جهت افادۀ معنی، ترکیبات و عبارات عربی بکار رفته است؛ اما نه برای مصنوع کردن اثر.

کاربرد شعر بسیار اندک و در مقدمه و برخی جاهاست؛ تنها در دیباچۀ کتاب و یکی دو مورد در متن، نویسنده از صنایع ادبی و فنون بلاغت بهره برده و بنابراین کلّ متن ساده و نثر سراسر است و خبری است.

۷. آثار بسیاری در تقلید از این کتاب و به پیروی از می‌خواند نوشته شده است؛ همچون بحیره فزونی استرآبادی.

بیشترین منبعی که خواندمیر بدان استناد کرده، عجایب‌البلدان اثر زکریا بن محمدبن محمودبن قزوینی است. وی از منابع دیگری چون تفسیر کازر، روضه‌الاحباب، روضه‌الصفاء، متون‌الخبار، تاریخ احمد، رسالۀ صیدیه، مرآت‌الجنان، صحاح جوهری، تحفه‌الغریب، مطلع-السعدین، ظفرنامه، نزهه‌القلوب، تقویم‌البلدان، تاریخ گزیده، مسالک‌الممالک، عجایب-المخلوقات، کتاب عزیزی، نهایت‌الادراک، عجایب‌البحار، اسنادالعجایب، جامع‌الحکایات و جهان‌نامه نیز در جمع‌آوری مطالب و بسط و شرح و تألیف کتابش استفاده کرده است.

فهرست برخی از منابع:

- ادبیات فارسی برمبنای تألیف استوری، برگل، یو. ا، مترجمان آرین‌پور، یحیی، ایزدی، سیروس، کشاورز، کریم، تحریر، منزوی، احمد، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲.
 - «بحثی پیرامون عجایب‌نامه‌ها و نظایر آن»، سلطانی، اکرم، مجله ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، مقاله ۸، ۱۳۵۸، صص ۱۳۱-۱۴۹.
 - تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ذبیح‌الله، تهران: فردوس، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۹.
 - تاریخ فرشته، هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم، تصحیح نصیری، محمدرضا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۸.
 - چهل مقاله، نخجوانی، حاج‌حسین، بکوشش خادم هاشمی‌نسب، یوسف، تبریز: چاپخانه خورشید، ۱۳۳۴.
 - حبیب‌السییر، خواندمیر، غیاث‌الدین، تهران: خیام، ۱۳۶۲.
 - دانشنامه ادب فارسی (ادب فارسی در افغانستان)، انوشه، حسن (سرپرست)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.
 - دستور زبان فارسی ۲، انوری، حسن، احمدی گیوی، حسن، تهران: مؤسسه انتشارات فاطمی، چاپ چهاردهم، ۱۳۷۵.
 - سبک‌شناسی، بهار، محمدتقی، تهران: امیرکبیر، چاپ پنجم، ۱۳۶۹.
 - سبک‌شناسی نثر، شمیسا، سیروس، تهران: میترا، ۱۳۶۷.
 - غلط‌نویسیم، نجفی، ابوالحسن، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ نهم، ۱۳۷۸.
 - کاروان هند، گلچین معانی، احمد، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹.
 - کلیات سبک‌شناسی، شمیسا، سیروس، تهران: فردوس، ۱۳۷۵.
 - مآثرالملوک، خواندمیر، غیاث‌الدین، تصحیح محدث، میرهاشم، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۲.
 - نسخه خطی شماره ۳۰۳۴/۱۰، تهران: دانشگاه تهران.
 - نسخه خطی شماره ۸۹۴۴/۲۰، تهران: مجلس شورای اسلامی.
 - نسخه خطی شماره ۸۵۴، تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- Review of linguistic, literary and intellectual features of Gharayeb-ol-Asrar